

Valentina Živković, *Religioznost i umetnost u Kotoru. XIV-XVI vek*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja, sv. 112, Beograd 2010., 380 str.

Od početka devedesetih godina prošlog stoljeća, kao posljedica integracije u opće europske znanstvene tokove, bitno je intenziviran rad povjesničara, a posebice medievista diljem srednje i jugoistočne Europe, u proučavanju široke problematike s nizom raznolikih tema koja bi se uvjetno mogla sažeti u jednom pojmu - svakodnevnica ili svakodnevni život. Pri tome valja imati u vidu da je osobito dragocjena kod ovih istraživanja činjenica da je težište podjednako postavljeno na pripadnike elitnih slojeva društva, nižih staleža, pa čak i pojedinaца i skupina na rubovima srednjovjekovnih društava. Dapače, čini se da povjesničari iz ovih regija čak više simpatiziraju razmatranje problematika vezanih uz slabe, siromašne, stare i bolesne, gotovo anonimne osobe obaju spolova u dobi od djetinjstva do starosti. Tako su unutar istraživanja srednjovjekovnog svakodnevnog života tijekom posljednja dva desetljeća medievisti sa spomenutog područja razmatrali teme kao što su poimanje djetinjstva i starosti, braka, položaja žena (svetica, udovica, djevojaka i prostitutki), isključene ili pojedince i društvene skupine na rubovima društava (siromašni, pripadnici drugih religija, kriminalci i slično), problematiku srednjovjekovnih epidemija i uz njih povezana demografska i medicinska pitanja, hagiografsku problematiku (procesu utemeljenja kultova svetaca), obrtničke djelatnosti kao dio svakodnevnice (npr. odnos klijenta i umjetnika, plaća obrtnika), laičke i religiozne bratovštine i niz drugih pitanja. Razmatranje takvih tema nužno je zahtijevalo interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup pa su povjesničari po struci često bili prisiljeni doticati, više ili manje uspješno, druge znanosti ne bi li barem donekle pokušali riješiti problematiku kojom se bave. Doista, većinu spomenutih tema nije moguće istražiti samo koristeći klasične historiografske metode i izvore, već je povremeno nužno uključiti spoznaje teologije, povijesti umjetnosti, medicine, filozofije itd. Ipak, medievistima, osobito onima koji se bave svakodnevnicom u urbanim i ruralnim sredinama, temeljni izvori i nadalje su ostali, od 13. st. sve brojniji i obimniji bilježnički spisi i, u nešto manjoj mjeri, narativna povijesna vrela kao što su kronike te legende i životopisi svetaca.

Poveznica između gore navedenog i knjige koja će se ovdje ukratko prikazati jest u činjenici da je autorica Valentina Živković u svojim istraživanjima, pa tako i u ovom djelu, duboko zašla upravo u prostore svakodnevnice, onakve kakva je bila u kotorskoj komuni kao urbano-ruralnoj zajednici. Temelj ove zajednice bio je kodificiran komunalni statut, a uz njega najvažnija vrela za razmatranje nekih aspekata svakodnevnog života, u prvom redu religioznosti (dakle, ne crkvene povijesti) stanovnika kotorske komune, činile su privatno-pravnim ispravama bogate bilježničke knjige. Uz spomenuto, autorica je vrlo intenzivno koristila i vizualna vrela čime je njezino istraživanje poprimilo interdisciplinarni karakter s vrlo snažnim prožimanjem povijesti i povijesti umjetnosti. Ne zapostavivši vrijedne dosadašnje spoznaje historiografije s ovih prostora, ali i studije uglednih stranih medievista i istraživača ranomodernih povijesti na čijim je metodološkim temeljima i mogla, možemo odmah reći vrlo uspješno, postaviti i strukturirati svoj rad, autorica se usredotočila na istraživanje religioznosti Kotorana i stanovnika kotorskog distrikta na prijelomu iz srednji u rani novi vijek.

Knjiga je podijeljena u pet tematskih cjelina – *Grad* (19-76), *Struktura širenja religije među laicima* (77-150), *Manifestacija religioznosti* (151-193), *Preovlađujuće teme u religioznosti* (195-276) i *Opšte odlike stilova* (277-288), a već i sama sadržajna struktura studije ukazuje da je autorica u središte istraživanja postavila pobožnost kotorskog svjetovnog komunalnog stanovništva u kasnom srednjem vijeku i na samo početku ranog novog vijeka. Svoja je istraživanja utemeljila na razmatranju privatno-pravnih isprava zabilježenih od strane više kotorskih notara i drugih pisanih izvora, vizualnih izvora (naravno, religioznog karaktera i sadržaja) te na raščlambu, kako sama kaže, "crkvene prakse". U prvoj cjelini autorica daje osnovne smjernice kotorske

povijesti u promatranom razdoblju, a osobito se osvrće na prostorni izgled kako grada tako i pripadajućeg mu distrikta, pri čemu gradski prostor unutar zidina promatra kroz prizme zemljopisne, društvene, političke, gospodarske i sakralne uređenosti. Time, naravno, dotiče i temu koja je danas u središtu interesa istraživača urbanih zajednica u ovoj europskoj regiji – sociotopografiju i hagiotopografiju gradskog djela komune. Pojasnivši društvene, gospodarske i prostorne osobine kotorske komune, autorica postavila temelje za analizu središnje teme knjige koja se proteže kroz tri poglavlja – religioznosti laika na prijelomu iz srednjeg u rani novi vijek. Pri tome je posebnu pozornost posvetila utjecaju novih mendikantskih redova franjevac i dominikanaca na kreiranje novih oblika laičke pobožnosti izraženih u milosrđu (*caritas*) i solidarnosti, načinima širenja i učvršćenja novih religioznih kretanja među svjetovnim osobama putem pisane riječi i propovjedi te jačanjem kultova dvojice mendikantskih svetaca (sv. Bernardina Sijenskog i sv. Vincenta Ferrera), a čime je studija upotpunjena i određenim hagiografskim razmatranjima. No, hagiografski aspekt istraživanja u ovoj knjizi osobito je izražen u detaljnom prikazu razvitka i religioznog značaja kulta bl. Ozane Katorske kojem autorica posvećuje velik dio studije, posebice obzirom na utjecaj tadašnjih koncepata sakralnog slikarstva i njihovih ikonografskih sadržaja na Ozanine vizije, na razmatranje njenih *miracula* te na njeno poimanje asketizma i kategorije čistilišta. Pri tome se oslonila na svoje poznavanje tadašnjih tokova u vizualnim umjetnostima kao i na raščlambu narativnih izvora odnosno životopisa te podataka koje donosi kroničar Serafin Razzi te dominikanac i hagiograf Serafin Crijević. Naravno, bl. Ozanu i njen kult autorica je postavila u širi kontekst kasnosrednjovjekovne pobožnosti izražen kroz pojavu picokara i *reclusa* kao pomalo specifičnog i popularnog izričaja kasnosrednjovjekovne pobožnosti. Naime, radilo se o ženama-pripadnicama laičkih redova (trećoredice) inspiriranih utjecajem franjevačke i dominikanske pobožnosti, obično u starijoj dobi i (ili) u udovištvu, koje su često obitavale u zasebnim kućama, njegujući pobožan život, ali i ne gubeći vezu s vanjskim svijetom. Vođena podatcima iz pisanih vrela te na temelju razmatranja historiografske literature autorica uočava i detaljno analizira problematiku ponovnog jačanja ideala pustinjaka (*heremite*), iznimnu ulogu religioznih bratovština u kreiranju onovremene laičke pobožnosti i kultu sv. Tripuna kao izabranog kotorskog komunalnog zaštitnika (*patronus et protector*) čija je prisutnost u svakodnevnoj religioznosti bila izražena kroz komunalne religiozne rituale, blagdan, počasno mjesto u temeljnom pravnom zakoniku-statutu i hagiotopografske aspekte. Razmotrivši ove aspekte pobožnosti, a koji su bili na granici utjecaja institucionalne Crkve i utjecaja raznolikosti svjetovne pobožnosti, autorica je u sljedećoj cjelini razmotrila one aspekte kasnosrednjovjekovne pobožnosti koji su bili, iako u konačnici nastali pod utjecajem općih crkvenih, teoloških i religioznih kretanja te isprepleteni sa njima, najjasnije izraženi kroz tzv. pučku pobožnost odnosno religioznost laika. Jedan od izričaja takve pobožnosti, koji se detaljno može razmatrati kroz analizu oporuka, jest darivanje legata *pro remedio animae*, a čija je primarna svrha bila spas duše kroz ciljano darivanje novčanih, naturalnih, odjevnih, prehrambenih i drugih legata kako crkvenim ustanovama, kleru i članovima obitelji tako i svim potrebitima u komuni. Na ovo se logički nadovezuje razmatranje pojma *caritas* kao izraza, kako autorica ističe “božanske ljubavi”, odnosno kao odraza socijalnog kršćanstva ili darivanja legata osobama i skupinama na rubu kotorskog komunalnog društva. Pri tome je posebna pažnja posvećena *pauperes Christi*, siromašnima koji nisu uspjeli osigurati svoju materijalnu egzistenciju u svakodnevnom komunalnom životu već su živjeli, oblačili se i hranili u prvom redu zahvaljujući oporučnim darivanjima onih kotorskih stanovnika kojima je svakodnevica bila znatno ljepša i lakša bilo zbog uglednog društvenog ili kvalitetnijeg materijalnog ili financijskog položaja. Posebnu cjelinu autorica je posvetila razmatranju, danas istraživački vrlo popularnih, središnjih tema kasnosrednjovjekovne i ranomoderne pobožnosti kao što su *ars moriendi* i uz nju usko povezane kultove svetaca odnosno hagiografske teme, te soteriologija. Kroz razmatranje značenja kultova sv. Marije, sv. Tripuna i sv. Mihovila u svakodnevnom životu kotorskih stanovnika

autorica obrađuje teme kao što su izbor mjesta pokopa i značenje tog izbora za same vjernike, nastavljajući se između ostalog i na istraživanja Petera Browna. U istraživanju soteriološke i eshatološke problematike autorica se, pored pisanih izvora, koristi i vizualnim izvorima, prije svega freskama, prepunim ikonografske i teološke simbolike, iz crkve sv. Marije pored Rijeke – Koleđate i crkve sv. Mihajla. U istom poglavlju, na temelju arheoloških istraživanja, oporučnih legata i ikonografskog programa predstavljenog na freskama, vrlo se detaljno razmatra i problematika i značenje pokopa među vjernicima u promatranom razdoblju. Kako bi ukazala na opću težnju stanovnika Kotora da budu pokopani *ad sanctos* odnosno *infra ecclesiam* autorica navodi više primjera pokopa uglednih osoba u kotorskoj katedrali sv. Tripuna i u crkvi sv. Mihajla. Naravno, pri tome ističe da je i sam pokop u unutrašnjosti crkava i u blizini relikvija bio privilegij osoba iz najviših društvenih staleža, a koji su se isticali bilo svojim položajem u komunalnoj vlasti ili osobnim bogatstvom. Nastavljajući se na razmatranje nekih od središnjih teoloških, ali i pobožnih aspekata koji su obilježili religiozni život vjernika u promatranom razdoblju, autorica, nadahnuta između ostalog i radovima Hansa Beltinga, detaljno promatra spomenutu hagiografsku problematiku kroz analizu kultova i relikvija svetaca koji su obilježili hagiotopografski mikroprostor kotorske komune. Naravno, prije svih se ističe komunalni protektor sv. Tripun, zatim niz svetaca iz bogate mendikantske baštine (sv. Franjo, sv. Dominik, sv. Klara), ali i stariji sveci obilježeni martirologijom ili ratničkim karakteristikama ili sveci čiji su kultovi etablirani pod utjecajem pritiska središnjih političkih vlasti (sv. Marko evanđelist, zaštitnik Venecije). Razmatrajući ovu problematiku, autorica se nužno, ali i vrlo detaljno, osvrnula na sve vrste izvora – pisanih, vizualnih i materijalnih – te prikazala srednjovjekovni Kotor u njegovu nastojanju da kroz prikupljanje moći svetaca, umjetničkom produkcijom i titularima crkva ostvari ideal urbane društvene zajednice tog vremena – *civitas sacra*. Konačno, za svaki je svetački kult naznačila sakralno središte njegova štovanja, smisao njegova štovanja u okviru laičke i crkvene pobožnosti, ali i mjesto koje je pojedini svetac zauzimao na razini komunalne svetačke hijerarhije. Značenju pojave *imitatio Christi*, *penitencia* i *compassio*, kao središnjim temama zapadnokršćanske religioznosti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka autorica je posvetila cijelo poglavlje te zorno ukazala na izrazit utjecaj ovih teoloških motiva u svakodnevnoj pobožnoj praksi stanovnika kotorske komune. Naravno, snažan utjecaj na njihovu afirmaciju imala je pojava franjevac (osobito životopis i događaji vezani uz život sv. Franje, npr. stigmatu) u kotorskoj komunici, a u umjetnosti su vidljivi na oltarskim raspelima katedrale i crkve Koleđate. U istom razdoblju u skolastičkoj teologiji sve se više razmatra pitanje bezgrešnog začeca Djevice Marije, a najveći zastupnik ove ideje bio je sam *doctor angelicus* Toma Akvinski. Terološko-filozofske polemike visoke i kasne skolastike odrazile su se i na svakodnevnu pobožnost po ovom pitanju te se odrazile kako na pojedine svetačke kultove tako i na umjetničku produkciju i ikonografska rješenja pojedinih djela u kotorskoj umjetničkoj baštini, npr. u crkvi sv. Ane. Postavljanje Bogorodice na sam vrh *communio sanctorum* kao prve među svecima i univerzalne *mediatrix* nesumnjivo se odrazilo, prema mišljenju pojedinih povjesničara, i na poboljšanje svakodnevnog položaja žena u društvu. U posljednjem poglavlju ove monografije autorica razmatra opće osobine umjetničkih stilova u izradi sakralnih slika, odnosno u kotorskoj umjetničkoj baštini, te još jednom ukazuje na značenje njihova ikonografskog programa kao izraza temeljnih teoloških i religioznih stavova zapadne Crkve na razmeđu kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Kao i kroz cijelu knjigu, autorica i u ovom poglavlju ističe da se umjetnička produkcija i njezin sakralni program može promatrati i razumjeti samo kroz spoznaje o općim političkim, crkvenim i društvenim prilikama, u ovom slučaju na prostoru jedne malene komune na jugu istočno-jadranske obale. Kako cijela knjiga odiše interdisciplinarnim duhom, tako se i u zadnjem poglavlju, na temelju analize tipično povjesničarskih vrela kao i tipično vrela koje koriste povjesničari umjetnosti donosi umjetničko-stilska periodizacija kotorske slikarske, kiparske i arhitektonske baštine od bizantsko-gotičke (*pictura Graeca*), karakteristične za 13. i 14. stoljeće do umjetničke baštine 15. i

početka 16. stoljeća koju karakteriziraju bizantski, kasnogotički i ranorenesansni stil izražen kako u slikarstvu tako i u arhitekturi.

Ovim poglavljem i kraćim zaključnim mislima autorica zaokružuje ovo cjelovito djelo koje prije svega krase jedna osobina izražena u kontinuiranom, ujednačenom i vrlo detaljnom razmatranju i usporedbi pisanih (bilježnički spisi, a posebice oporuke, narativna vrela, hagiografska djela, statut, spisi bratovština, epigrafski natpisi i drugo) i vizualnih vrela (od arheoloških preko umjetničkih do arhitektonskih). Takvim metodološkim pristupom, u kojem su isprepletana saznanja dobivena podjednako iz pisanih i vizualnih izvora nastala je ova izuzetno vrijedna studija, a koja prije svega govori o pobožnosti stanovnika jedne malene urbano-ruralne zajednice iz svih društvenih slojeva, različitih zanimanja i podjednako laika i klerika. Uz to, knjiga govori i o umjetnosti, ali čini nam se da je u ovom radu umjetnička baština primarno služila kao potkrjepa stavovima autorice o religioznosti Kotorana na prijelomu kasnog srednjovjekovlja i ranog novog vijeka. Istovremeno, zahvaljujući osobnom trudu da detaljno prouči suvremenu stranu literaturu o sličnoj problematici, ali i bogatu znanstvenu literaturu raznih provenijencija s prostora bivše države i to otvoreno, bez predrasuda i u duhu *amor veritatis*, autorica je svoj rad podigla na još višu kvalitativnu znanstvenu razinu te čitko i stilski jasno predstavila jedna segment kotorske svakodnevnice u prošlosti.

Zoran Ladić

Sheila Sweetinburgh, *The role of the hospital in medieval England: gift-giving and the spiritual economy*, Four Courts Press, Dublin 2004, 286 str.

U izdanju irske izdavačke kuće Four Courts Press, godine 2004. izašla je knjiga *The role of the hospital in medieval England: gift-giving and the spiritual economy*. Riječ je o djelu britanske povjesničarke Sheile Sweetinburgh, koja trenutno predaje na Sveučilištu u Kentu, na Odsjeku za engleski jezik i književnost. U svome dosadašnjem radu autorica se pretežno bavila povješću srednjovjekovnog Kenta, obrađujući pri tome teme kao što su seljaštvo, siromaštvo i milosrđe, zatim građanski rituali i drama, a u zadnje vrijeme i materijalna kultura. Na samom početku knjige, u zahvalama (7-8), autorica napominje da je djelo proizašlo iz njezine studije o srednjovjekovnim hospitalima u Kentu te stoga i ne čudi što se veći dio knjige bavi upravo povješću i ulogom hospitala na području Kenta, kako u regionalnom tako i u lokalnom smislu, dok je samo jedan manji dio posvećen hospitalima na ostalom području srednjovjekovne Engleske. No, glavna tema ovog djela nisu samo hospitali i njihova uloga u srednjovjekovnom društvu, već isto tako i duhovna ekonomija koja je prikazana procesom uzajamnog darivanja.

Uvodni dio (11-18) započinje oporukom iz 1514. godine, kojom Giles Love iz Dovera hospitalu sv. Marije daruje šest srebrnih žlica s likom sv. Ivana Krstitelja te dvadeset bušela morske soli, a zauzvrat je želio biti pokopan u kapeli navedenog hospitala. Ovim primjerom autorica nas uvodi u samu bit svoga djela, navodeći da je upravo ovakva razmjena darova ključna za razumijevanje veze između hospitala i duhovne ekonomije, ali isto tako i između onih koji daruju (kralj, biskup, plemić, građanin i dr.) i onih koji primaju (hospitali). Autorica ističe kako će koristeći se primjerima procesa darivanja, nastojati dokazati da hospitali nisu bili isključivo dobrotorne ustanove, već da su imali i važnu društvenu, političku i vjersku ulogu u srednjovjekovnom društvu. Uz samo objašnjenje kako ciljeva tako i teme, u uvodu se opisuje i na koji način će biti strukturiran ostatak knjige, pa tako saznajemo da će biti podijeljen na četiri cjeline. Prva cjelina bavit će se nacionalnim prikazom povijesti hospitala u srednjovjekovnoj Engleskoj, dok će potom u drugoj biti riječ o regionalnoj povijesti hospitala u Kentu. U preostale dvije cjeline s regionalne povijesti prelazimo na lokalnu, pa će se tako treće poglavlje odnositi na hospitale u Doveru, a četvrto u Sandwichu.